

УДК 373-029:32(091)(045)(477-89Под)«1900»

UDC 373-029:32(091)(045)(477-89Pod)«1900»

DOI: [10.31475/ped.dys.2024.34.12](https://doi.org/10.31475/ped.dys.2024.34.12)

КАТЕРИНА БУРДУВАЛІС,

директор Державного архіву Хмельницької області

(Україна, Хмельницький, Державний архів Хмельницької області, вул. Грушевського, 99)

KATERYNA BOURDOUVALIS,

Director of the State Archive of Khmelnytskyi Region

(Ukraine, Khmelnytskyi, State Archive of Khmelnytskyi Region, Hrushevskoho St., 99)

ORCID: [0000-0003-3973-6659](https://orcid.org/0000-0003-3973-6659)

Етапи становлення та розвитку народної освіти на Поділлі (1864–1917 роки)

Stages of Formation and Development of Public Education in Podillia (1864–1917)

Метою статті є розкрити етапи становлення та розвитку народної освіти на Поділлі в 1864–1917 роки. Для досягнення поставленої мети було використано такі методи дослідження: аналіз історико-педагогічних наукових публікацій і дисертаційних робіт, за допомогою яких було з'ясовано етапи становлення народної освіти; систематизація, узагальнення, синтез інформації, інтерпретація та уточнення понять, порівняння. Завдання статті: схарактеризувати особливості періодів окресленої проблеми, висвітлити педагогічну думку науковців даної проблеми, розкрити етапи розвитку періодизації народної освіти.

З'ясовано, що різні аспекти історії розвитку народної освіти проаналізовано у працях педагогів та істориків: Н. Гупан, Л. Дровозюк, М. Вороліс, О. Кошолан, О. Удода.

Розроблено та подано авторську періодизацію народної освіти на Поділлі в 1864–1917 роках. Встановлено, що досліджуваний період ділиться на три періоди: перший період охоплює 1864–1870-ті роки, другий період – 1870–1902 рр., третій період – 1903–1917 рр.

З'ясовано, що у першому періоді імперською владою було ухвалено «Положення про початкові народні училища». Воно задекларувало на офіційному рівні доступність освіти для народних мас. Досліджено, що формується законодавча база та визначається підпорядкованість шкіл різним відомствам. В другому етапі розглянуто, що владні структури повертаються до релігійної складової шкіл та роблять ставку на церковнопарафіяльні школи. Прослідковано, що у досліджуваний період сформовано програма навчальних закладів народної освіти. Установлено, що в церковнопарафіяльних школах викладалися богословські дисципліни та російська мова, арифметика історія, географія, природознавство, основи планіметрії, креслення, церковний спів.

Акцентовано, що у третьому періоді до розвитку навчальних закладів долучаються дозволені імперською владою земства. На них перекладається відкриття освітніх закладів та їх фінансування.

Ключові слова: народна школа, земства, реформа, педагоги, церковнопарафіяльні школи.

The purpose of the article is to reveal the stages of formation and development of public education in Podillia in 1864–1917. To achieve this goal, the following research methods were used: analysis of historical and pedagogical scientific publications and dissertations, which helped to clarify the stages of formation of public education; systematization, generalization, synthesis of information, interpretation and clarification of concepts, comparison. The purpose of the article is to characterize the peculiarities of the periods of the outlined problem, to highlight the pedagogical thought of scholars of this problem, to reveal the stages of development of the periodization of public education.

It is found that various aspects of the history of the development of public education are analyzed in the works of teachers and historians: N. Hupan, L. Drovoziuk, M. Vorolis, O. Kosholap, O. Udoda.

The author's periodization of public education in Podillia in 1864–1917 is developed and presented. It is established that the period under study is divided into three periods: the first period covers 1864–1870, the second period – 1870–1902, the third period – 1903–1917.

It was found that in the first period, the imperial authorities adopted the «Regulations on Primary Public Schools». It officially declared the availability of education for the masses. The author examines the formation of the legislative framework and the subordination of schools to various departments. In the second stage, it is considered that the authorities are returning to the religious component of schools and relying on church-parish schools. It is traced that during the period under study, the program of educational institutions of public education was formed. It has been established that theological disciplines and the Russian language, arithmetic, history, geography, natural history, the basics of

planimetry, drawing, and church singing were taught in parochial schools.

It is emphasized that in the third period, zemstvos authorized by the imperial authorities joined the development of educational institutions. They were responsible for opening educational institutions and financing them.

Keywords: *folk school, zemstvo, reform, teachers, church-parish schools.*

Вступ / Introduction. На початку 60-х рр. XIX ст. в Російській імперії влада провела низку реформ. Одна із реформ стосувалася розвитку народної освіти. Доступність освіти для широких верств населення стало вимогою часу, адже розвиток промисловості та економіки передбачав наявність елементарної освіти.

У європейських країнах ще до початку XIX ст. активно розвивалася народна освіта. Процвітали університети, гімназії, технічні й спеціальні школи, де вчилися діти дворян та купців. Розвиток народної освіти в Російській імперії в досліджуваний період пройшов довгий та тернистий шлях від часткового несприйняття грамотності селянами до спроб української інтелігенції втілити в життя викладання навчальних предметів українською мовою та запровадити загальну освіту.

Мета та завдання / Aim and Tasks. Мета дослідження – з'ясувати етапи становлення народної освіти в Подільській губернії, окреслити її розвиток та особливості.

Методи / Methods. Для досягнення поставленої мети було використано такі методи дослідження: аналіз історико-педагогічних наукових публікацій і дисертаційних робіт, за допомогою яких було з'ясовано етапи становлення народної освіти; систематизація, узагальнення, синтез інформації, інтерпретація та уточнення понять, порівняння.

Результати / Results. Теоретичною основою дослідження є праці науковців, присвячені проблемам періодизації та діяльності народних шкіл в Подільській губернії. Різні аспекти історії розвитку освіти на території Подільської губернії аналізували Л. Дровозюк (Дровозюк Л., 2001, с. 121), М. Вороліс (Вороліс М., 2002, с. 125), О. Кошолоп (Кошолоп О., 2012, с. 12). Розвиток початкової освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. досліджував О. Удод (Удод О., 1987, с. 14).

Обговорення / Discussion. Період в історії – це раціональний спосіб упорядкування масиву емпіричної та теоретичної інформації за часовою протяжністю з метою поглиблення пізнання й розуміння змінних станів об'єктів довколишнього світу.

Н. Гупан у наукових дослідженнях стверджує, що «періодизація» – логічне розмежування досліджуваного періоду відповідно до якісної характеристики його відносно самостійних окремих етапів. Така характеристика повинна відображати як загальні закономірності розвитку суспільного життя, так і специфічні, а також суттєві складники основних методів і форм генези проблеми» (Гупан Н., 2002, с. 125).

Історіографічний пошук дозволив виокремити декілька періодів розвитку народної освіти на Поділлі у 1864–1917 рр. та визначити провідні тенденції й особливості, а також здобутки і втрати відповідно до кожного періоду.

Нами було умовно поділено досліджувані хронологічні рамки на три періоди:

- перший період: 1864–1870-ті рр.;
- другий період: 1870–1902 рр.;
- третій період 1903–1917 рр.

На першому етапі імперською владою в 1864 р. було ухвалено «Положення про початкові народні училища». Воно декларувало право народу на освіту на всіх її ступенях і право громадськості на участь у створенні та керівництві народною школою.

У 1868 р. побачив світ новий закон про приватні училища. Відповідно до нього посилювався контроль головного освітнього відомства за їх функціонуванням, зокрема, навчальний план обов'язково затверджувався попечителем навчального округу, а при обстеженні закладів інспекція першочергово мала звертати увагу на політичну благонадійність утримувачів. Посилювалося і суто русифікаторська складова навчального процесу. До переліку навчальних предметів обов'язково мали входити Закон Божий, російська мова, а при розширеному навчальному плані російська історія і географія. У подальшому всі приватні навчальні заклади підпорядковували директорам та інспекторам народних училищ, які мали контролювати навчально-виховну частину в них.

В цьому ж році було опубліковано закон про домашнє навчання. Відтоді домашніми наставниками вчителями могли бути тільки представники християнських віросповідань, моральні якості яких були достатньо відомі училищній адміністрації.

В 1869 р. розпочалося реформування початкової освіти у містах Правобережної України. Його суть зводилася до відкриття 32-х двокласних міських училищ та реорганізації семи парафіяльних училищ (Радомишльського, Канівського, Житомирського, Луцького, Новоград-Волинського, Кам'янець-Подільського, Вінницького) на підготовчі класи при них. При цьому ліквідувалися

існуючі дворянські училища (Радомишльське, Луцьке, Теофіопольське, Овруцьке, Черноострівське) та повітове Канівське.

Православна ідеологія стала основою формування народної школи. У навчальних планах особлива увага приділялася Закону Божому. Методика викладання цього предмета обумовлювалася в «Правилах про церковно-парафіяльні школи» за 1884 р. Релігійне навчання охоплювало вивчення короткого катехизму, найважливіших молитов, моралі. Учні необхідно було заучувати богослужбові книги церковнослов'янською мовою, вивчати основні молитви, символ віри, десять заповідей.

У другому періоді відбулася переоцінка реформ 60-70-х рр. XIX ст., з'явилися тенденції до посилення релігійності початкової освіти.

Однак, у цей час школа не зазнала кардинальних змін, за винятком домінуючого розвитку шкіл духовного відомства.

Положення 31 травня 1872 р. встановлювало класну систему навчання, тобто кожному штатному вчителю доручалося викладання у довіреному йому класі всіх предметів (крім закону Божого, співу та гімнастики). Така система була встановлена, за поясненням міністерства, не лише за нестачею викладачів та грошових коштів, але ще тому, що цією мірою досягається велика зосередженість у викладанні та моральному впливі на дітей.

У Маніфесті Олександра III від 29 квітня 1881 р. визначено завдання, які стояли перед урядом у галузі освіти. Ці завдання можна звести до уварівської тріади «самодержавство, православ'я, народність».

На початок 80-х рр. XIX ст. зміст навчання та утримання початкових навчальних училищ був визначений лише в загальних рисах. Обсяг знань для всіх сільських шкіл регламентувався, по суті, лише «Правилами та програмами іспитів для бажаючих скористатися пільгою щодо відбування військової повинності», затвердженими ще 1874 р.

Основними предметами викладання у них були Закон Божий, російська мова, арифметика. У двокласних міністерських школах, які становили собою вищий і закінчений ступінь елементарної освіти, вивчалися ще й історія, географія, природознавство, основи планіметрії, креслення, церковний спів. Крім загальноосвітніх предметів, у деяких сільських школах учні навчалися також ремесел.

Спроби передових учителів розширити обсяг шкільних програм, застосувати кращі, передові методи навчання наражалися на офіційні перешкоди. Унаслідок цього рівень загальноосвітньої підготовки учнів залишався низьким.

З метою охоплення навчання більшої кількості учнів, та через відсутність приміщень консисторське керівництво намагалося відкривати школи при монастирях. Так, відповідно до указу Подільської духовної Консисторії від 20-го листопада 1875 р. настоятелям Грановського, Коржівецького, Барського, Свято-Троїцького, Шаргородського та Бершадського монастирів пропонувалося відкрити училища для навчання сиріт та сільських дітей.

Серед початкових навчальних закладів Російської імперії, у тому числі й України, другої половини XIX – початку XX століття переважали школи першого ступеня. Вони склали 93,7 % відомства міністерства народної освіти і 98 % – духовного відомства.

Згідно даним огляду Подільської губернії за 1892 р. в краї нараховувалося 1533 навчальних заклади, серед них: 13 міських двокласних училищ: 1 – в Кам'янці - Подільському, 11 – у повітових містах губернії і 1 – у місті Барі; 4 сільських двокласних училища (з них: три в Брацлавському повіті і одне в Ямпільському); 7 міських однокласних приходських училищ (три у Кам'янці-Подільському); 241 сільських однокласних училищ; 526 церковнопарафіяльних шкіл; 726 шкіл грамоти; 4 лютеранських школи; 4 державних початкових єврейських училища (з них: одне двокласне – у Вінниці і три однокласних – у Проскурові, Балті і Могилів-Подільському); 14 приватних училищ (з них 10 – єврейських); школа повивальних бабок (Кам'янець-Подільський); двокласне залізничне училище (Жмеринка Вінницького повіту).

Серед педагогів парафіяльних шкіл абсолютну більшість становили священики та інші служителі церкви. Поміж них було багато відданих людей, які докладали зусиль для розбудови освіти на селі. До таких подвижників варто віднести відомого фундатора подільського краєзнавства, вченого і протоієрея М.Я.Орловського, який у своїй парафії в с. Глядки Проскурівського повіту заснував церковну школу і викладав у ній майже 50 років (Тригуба О., 2008, с. 193).

В губернії регулярно проводилися окружні училищні з'їзди. Депутати в училищ розглядали широкий спектр питань: від забезпечення шкіл та училищ навчальним приладдям, підручниками до проживання дітей при школах. Так, в 1875 р. з'їзди були проведені в Кам'янці-Подільському, Тульчині та Шаргороді. Зазначені з'їзди окрім міркування про поточні потреби училищ та розгляду кошторисів на їх утримання у наступному році, займалися розглядом коштів на

влаштування парт за новим зразком, схваленим Святійшим Синодом; розробленням заходів до спонукання батьків та родичів до навчання дітей в училищах, надання відпусток, пошуком можливостей та засобів щодо усунення недоліків, виявлених ревізором в училищних гуртожитках та пошуком коштів для влаштування гуртожитків при училищах.

Третій період характеризується створенням земств. Імператор Олександр II спираючись на прагматично налаштовані прошарки імперської бюрократії, у 1864 р. розпочав земську реформу.

В межах сучасної України земства були створені на Півдні та Лівобережній Україні. На цих територіях було створено 6 губернських та понад 60 повітових земських управ. На Правобережній Україні, яка увійшла до складу Російської імперії пізніше земські установи не були створені.

Причиною відтермінування стало побоювання російської влади, що земства можуть стати знаряддям у руках антиросійсько налаштованої польської шляхти, яка посідала домінуюче становище на Правобережжі.

Лише через 39 років, 2 квітня 1903 р., було ухвалено Положення про управління земським господарством у губерніях до яких відносилася і Подільська. Це Положення вступило в дію у травні 1904 р. (Завальнюк О., 2009, с. 87).

Дозвіл на створення земств в Правобережній Україні сприяло відродження освітніх навчальних закладів. Земська діяльність у шкільній справі мала особливе значення для, де освіта перебувала в занедбаному стані. За підрахунками науковців з 560 волостей цього регіону у 120 не було жодної школи, а у 239 волостях було по одній школі.

Діяльність земств Подільської губернії в галузі народної освіти визначалися їх бюджетами. Вони, як свідчать наукові дослідження невпинно зростали до першої світової війни. Так, з 1904 р. до 1910 р. Подільське губернське земство асигнувало на розвиток народної освіти 2,8 млн. крб., що було, в порівнянні з асигнуваннями на інші галузі земського господарства, явно переважаючими. У 1912 р. земські витрати на утримання початкових шкіл по Подільській губернії становили більше 237 тис. крб.

Активна діяльність земств в напрямку будівництва шкільних приміщень дала позитивні результати. Відсоток писемного населення зріс з 16,9 % у 1911 р. до 22,3 % у 1914 р. Однак, ще майже третина дітей шкільного віку не могла навчатися через нестачу шкільних приміщень.

Успішну діяльність земств Поділля призупинила Перша світова війна. Дороговизна будівельних матеріалів та перекидання коштів на потреби армії знизило темпи будівництва приміщень шкіл. Так, в 1914 р. Кам'янецьке повітове земство з великими труднощами змогло відкрити лише 8 шкільних комплектів, Вінницьке повітове земство побудувало лише дві школи.

Під тиском земських установ Міністерство народної освіти в 1906 р. приступає до розгляду питання загальної народної освіти. 20 лютого 1907 року в Державну думу внесений законопроект «Про введення загальної освіти в Російській імперії»; «Про асигнування із казни за кошторисом 1907 р. 5,5 млн. карбованців на початкову освіту».

Однак, відповідний проект імперський уряд так і не прийняв. Росія продовжувала залишатися країною з недостатньою кількістю народних шкіл. А ті, що діяли не відповідали нормам. «... така ж хатка, як і селянські, обідрана і похила. Зайдеш до неї та дивуєшся... Нема нічого, щоб показувало, що це дійсно школа. Ні книжок, ні мапи, ні жоднісенських знаряддів до вчиття» (Савченко Я., 1911, с. 36).

Висновки / Conclusions. Таким чином, можна дійти висновків, що народна освіта в Подільській губернії розвивалася трьома періодами, кожен з яких мав свої особливості. Так, впродовж першого етапу було задекларовано на офіційному рівні доступність освіти для народних мас, формується законодавча база та визначається підпорядкованість шкіл різним відомствам. На другому етапі владні структури повертаються до релігійної складової шкіл та роблять ставку на церковнопарафіяльні школи. Остаточо формується програма навчальних закладів. У третьому періоді до розвитку навчальних закладів долучаються дозволені імперською владою земства. На них перекладається владою їх відкриття та фінансування.

Список використаних джерел і літератури:

Вороліс, М. Г. (2002). Освітній та культурний розвиток Поділля в XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія*, 4, 40–42. [in Ukrainian].

Гупан, Н. М. (2002). *Українська історіографія історії педагогіки*. Київ: АПН. [in Ukrainian].

Дровозюк, Л. М. (2001). З історії загальноосвітньої школи на Поділлі у XVI – п.п. XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія*, 5, 128–131. [in Ukrainian].

Завальнюк, О. М. (2009). *Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр.* Кам'янець-Подільський: Аксіома. [in Ukrainian].

Кошолоп, О. (2012). Розвиток єврейської освіти на території Поділля наприкінці XIX – початок XX ст. *Шлях освіти*, 1, 41–46. [in Ukrainian].

Савченко, Я. (1911). Початкові школи на Волині. *Світло*, 8, 37–45. [in Ukrainian].

Тригуба, О. Л. (2008). Подільський просвітител ь – отець Василь Гречулевич. *Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне*. Збірник матеріалів всеукр. наук.-теорет. конф. до 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінниц. кафедрал. Спасо-Преображенського собору (18 верес. 2008 р.). (с. 193). Вінниця. [in Ukrainian].

Удод, О. П. (1987). Парафіяльні школи Поділля наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. *Тези доповідей VII Подільської історико-краєзнавчої педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. (с. 49). Кам'янець-Подільський. [in Ukrainian].

References:

Vorolis, M. H. (2002). Osvitnii ta kulturnyi rozvytok Podillia v XIX st. [Educational and Cultural Development of Podillia in the 19th Century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni M.Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Notes of the Vinnytsia M. Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History*, 4, 40–42. [in Ukrainian].

Hupan, N. M. (2002). *Ukrainska istoriohrafii istorii pedahohiky [Ukrainian Historiography of the History of Pedagogy]*. Kyiv: APN. [in Ukrainian].

Drovoziuk, L. M. (2001). Z istorii zahalnoosvitnoi shkoly na Podilli u XVI – p.p. XIX st. [From the History of the Comprehensive School in Podilla in the 16th Century – First Half of the XIX Century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: pedahohika i psykholohiia – Scientific Notes of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: Pedagogy and Psychology*, 5, 128–131. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2009). *Zemstva Podillia v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr. [Podillia Zemstvo during the Ukrainian Revolution of 1917–1920]*. Kam'ianets-Podilskyi: Aksioma. [in Ukrainian].

Kosholap, O. (2012). Rozvytok yevreiskoi osvity na terytorii Podillia naprykintsi XIX – pochatok XX st. [The Development of Jewish Education in the Territory of Podillia at the End of the 19th – the Beginning of the 20th Century]. *Shliakh osvity – Way of Education*, 1, 41–46. [in Ukrainian].

Savchenko, Ya. (1911). Pochatkovi shkoly na Volyni [Primary Schools in Volyn]. *Svitlo – Light*, 8, 37–45. [in Ukrainian].

Tryhuba, O. L. (2008). Podilskyi prosvitytel – otets Vasyl Hrechulevych [Enlightener of Podillia – Vasyl Grechulevych]. *Relihiine zhyttia Podillia: mynule i suchasne – Religious Life of Podillia: Past and Present*. Proceedings of all-Ukrainian scientific and theoretical conference (18 September, 2008). (pp. 193). Vinnytsia. [in Ukrainian].

Udod, O. P. (1987). Parafialni shkoly Podillia naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX stolittia [Parochial Schools of Podillia at the End of the 18th – in the First Half of the 19th Century]. *Proceedings of VII Podilskoi istoriko-kraieznavchoi pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. (pp. 49). Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].

Дата надходження статті: «20» жовтня 2023 р.

Стаття прийнята до друку: «28» листопада 2023 р.

Бурдуваліс Катерина – директор Державного архіву Хмельницької області

Bourdouvalis Kateryna – Director of the State Archive of Khmelnytskyi Region

Цитуйте цю статтю як:

Cite this article as:

Бурдуваліс, К. (2023). Етапи становлення та розвитку народної освіти на Поділлі (1864–1917 роки). *Педагогічний дискурс*, 34, 83–87. doi: [10.31475/ped.dys.2023.34.12](https://doi.org/10.31475/ped.dys.2023.34.12).

Bourdouvalis, K. (2023). Stages of Formation and Development of Public Education in Podillia (1864–1917). *Pedagogical Discourse*, 34, 83–87. doi: [10.31475/ped.dys.2023.34.12](https://doi.org/10.31475/ped.dys.2023.34.12).